

DEVOTIO ÉS DESPERATIO AVAGY AZ ISMÉTLŐDÉS SZERKEZETÉNEK TÓTFALUSI MENTSÉGE SZERKEZETÉNEK KIALAKULÁSÁBAN

Az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténet-írásában szinte egyedülállóan ritka konszenzus jött létre Tótfalusi Kis Miklós *Mentségének* szerkezetét illetően. A szerzővel foglalkozó dolgozatok s a *Mentség* szövegkiadásait kísérő tanulmányok vissza-visszatérő közhelye immár a mű szerkezeti hiányosságainak felemlegetése, a konstrukció formátlanságát, a struktúra és a stílus egyenetlenségeit, illetve általában a formai műgond hiányát kifogásoló észrevétel.

A szöveg legújabb edícióját sajtó alá rendező Bitskey István véleménye: „kevés a műgond, egyenetlen a szerkezet”.¹ Jakó Zsigmond szövegközléséhez illesztett bevezető tanulmánya pedig azt rója fel, hogy a *Mentségnek* „nincsen pontosan meghatározható műfaja, világosan áttekinthető szerkezete”, s csupán a lélek szenvedélye teremti meg az egyes alkotóelemek kusza egyvelegének egységét, feledteti a szerkezet hiányait.² A *magyar irodalom története* vonatkozó megállapítása szerint: „A *Mentséget* a szerző felhevült lelkiállapota tette szerkezetileg rendszertelenné, irodalmi szempontból közelebbről meghatározhatatlan röpirattá, amelyben az emlékirat, önéletírás elemei időrendi vagy logikai rend nélkül halmozódnak egymásra. A teológiai magyarázatok, jogászai érvelések, lírai vallomások és visszaemlékezések kusza egyvelegében azonban a formátlanság ellenére is egységet érzünk, mert minden sorát ugyanazon szenvedély hatja át...”³

Ha végül idézzük Klaniczay Tibor 1952-es, Bán Imre-féle *Mentség*-kiadásához írt előszavának egyes kitételeit, jól láthatóvá válik a fenti szövegek egymáshoz való viszonya.

A kérdést illetően Klaniczay már az ötvenes évek elején rögzítette azt az álláspontot, amelyen az utóbbi három évtized sem módosított, sőt, szövegét félreértve még *A magyar irodalom története* is inkább dezinformálja az olvasót. Klaniczay Tibor véleményét ugyanis ekként foglalhatjuk össze: a „széteső szerkezet, az eltérő jellegű epizódok”-ban testet öltő indulat „csapongóvá és egyenetlenné” teszi ugyan a művet, azonban a hangulati és tárgyi egység mégis összefogja azt. „Mi teszi ezt a munkát mégis sokkal többé, mint egy rosszul szerkesztett dokumentum-irat? Minek köszönhető, hogy a *Mentséget* végigolvasva iro-

dalmi élményben van részünk?” – veti fel, s rögtön meg is válaszolja a kérdést. „Csak az egyes jelenségek mechanikus egymásutánja mutat kusza egyveleget, de e mögött határozott egységet érzünk. A teológiai magyarázattól a lírai önvallomásig, a szinte jogászi érveléstől a társadalom és a saját életéből vett ügyesen megragadott kis jelenetekig mindent egyaránt összetart, eggyé forraszt a szenvedélynek a heve, az erkölcsi szilárdság, az igazságnak az ereje.”⁴

Mindezt nem csupán annak illusztrálása végett idéztem ilyen hosszadalmasan, hogy az utóbbi harminc év filológusai – teljesen azonosulva visszhangozván Klaniczaynak a maga idejében úttörően hagyományvédő álláspontját – érdemileg nem nyúltak e kérdéshez, hanem szerettem volna bemutatni azt a közmegegyezést is, amely szerintem önállótlannul és nem elég körültekintően ítéli meg a *Mentség* szerkezetét. Elítélő vélekedését már az utókorra is áthagyományozta, nem látván meg azt a több szinten is következetesen megvalósuló szövegszerveződést, amely a *Mentség* formáját kialakította. Ellenben felismerte azt a műben megvalósuló egységet, amelyről az idézetek mindegyike tanúságot tett, azonban legjobb esetben is csak alkotáslélektani eredetűnek nyilvánított.

A meglehetősen jelentékeny Tótfalusi-szakirodalomból tárgyunkra vonatkozóan csupán egyetlen véleményt ismerek, a Kodály Zoltánét, amely némileg másként értékeli a *Mentség* szerkezetét: „...a felaprózás elvette lendületét, dinamikáját, sőt formáját. Mert e látszólag kusza, ötletszerűen rendszertelen szóhalmaznak van valami belső, szinte zenei formája, hullámmozása...” – hívja fel a figyelmet Kodály észrevételére Tolnai Gábor Tótfalusi-tanulmánya.⁵ Bár véleménye nem éppen a legkedvezőbb, Kodály rendkívüli formaérzékenysége, zenei ismétlődésekben gyakorlott füle segítségével megérezett valamit abból a rendszerszerűségből, amelyet a továbbiakban jelezni és jellemezni próbálok. Elöljáróban azonban hangsúlyozni szeretném, hogy a szakirodalom egyöntetű állásfoglalása azért alakulhatott ki, s azért nem került revízió alá, mert a *Mentséget* olvasva, az első benyomások alapján, valóban olyan pontos és meggyőző jellemzésnek tűnik, amely nem ébreszti fel az ellentmondás és a felülvizsgálat igényét. Magam a mű többszöri olvasása után is elfogadtam e konszenzust, s az egyetemi oktatásban terjesztettem is. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ötvenes évek elején még nem állt rendelkezésre az az elméleti bázis, amelynek figyelembevételével ma már a szerkezeti elemzés korábban nem ismert mélységeig hatolhat be egy mű szövegébe.

Állításom, melyet a hátralévőkben az eddigiekkel szemben bizonyítani és illusztrálni szeretnék: az első olvasásra, a felszínen „látszólag kusza”, „rendszertelen”, „csapongó” és „egyenetlen” szöveg mögött valójában nagyon is tudatosan megkomponált, retorikailag végiggondolt és felépített, szerves és zárt rendszer húzódik meg. E konstrukció legfőbb rend-

szerszervező eleme a nyelvi-stilisztikai, retorikai, a *mentes* és *mentes*-mabb szerkezeti szinten is megvalósuló *ismétlés*.⁵

Nem tagadva természetesen bizonyos esetlegességet, ötletszerűséget az egyes alkotórészek egymás mellé kerülésének logikai, időrendi vagy akár fontossági sorrendjében – bár talán egy alaposabb vizsgálat abban is feltárhatna látens összefüggéseket –, arra helyezném a hangsúlyt, hogy a *Menteség* szerkezetének retorikai váza, tagoltsága jól kitapintható. A cicerói hat alapvető egység, az *exordium*, *narratio*, *partitio*, *confirmatio*, *reprehensio* és a *peroratio* minden gond nélkül felismerhető. A problémát csupán az okozza, hogy míg az *exordium*, a *narratio* és a *peroratio* nyomatékosan és jól elkülöníthetően a retorika által kijelölt helyén szerepel, addig a *partitio*, *confirmatio* és *reprehensio* kötelező egymásutánisága felbomlik, nem lesz lineáris, hanem a linearitás helyét a folytonosság megszakítottasága, azaz e három utolsó egység minden kis szerkezeti komponensben, kérdés-feleletben ismétlődően megjelenő komplexitása veszi át.

A szerkezetben plasztikusan elkülönülő *exordium*, az előljáró beszéd, kerek, önmagába visszatérően záródó egység. Kitűnően megfelel feladatának: rögzíti az írásmű okát és célját, valamint előrevetíti és előkészíti a narratiót: a szerző ellen felhozott vádakát. Az újabb szerkezeti egység, a keresdi útban „ellene lött” vádak részletes tárgyalása, ismeretése és refutatója a *narratio*, amely szerkezeti alakulat többszörösen ismétlődve magába foglalja a *partitio*, *confirmatio* és *reprehensio* mozzanatait. A 39. ellenvetésben pedig a *peroratio* funkcióját teljesítő mintegy két nyomtatott oldalnyi szövegzárás jól leválasztható a *confirmatio* és a *reprehensio* ismétlődő mozzanataival megtoldott, összegező jellegű narratióról.

A *peroratio* ugyan a nyomtatásban formailag nem különül el, de nyilvánvalóan felismerhető, s a szerkesztés konzekvens megvalósulását jelzi, hogy Tótfalusi – az *exordium*hoz való motivikus visszacsatolással – szabályos keretbe zárja művét: összesűrítve megismétli az ott kifejtett gondolatait az írásmű okáról és céljáról. Tudatos retorikai megoldással ugyanannak a metaforának a variánsát alkalmazza ismét, amivel kezdte munkáját: hírnevét és becsületét védelmeznie kell tollával. (176.) „Élet s halál által kell ennek megorvoslására iparkodni, ha teljességgel nem töke avagy *darab kő* [kiemelés tőlem, J. J.] az ember” – határozza meg írása elején a *Menteséggel* kitűzött célját, s e célkitűzést elérve, már a befejezettséget is sugallva tér a képre és gondolatra vissza: „Minderre [ti. a *Menteség*ben előadottakra, J. J.] rászolgáltatnak felebarátimmal ökegyelmek; én sem lehetek *darab kő*, hogy olyan mozdulás nélkül szenvedjem becsületeмnek s minden életemnek megmocsokoltatását” – zárja le művét.⁶

Az itt is megfigyelhető tudatos visszautaló-ismétlő módszer át- meg átszövi a *Menteséget*, visszacsatolások, rámutatások láncolatát képezve

és a mű mélystruktúráját teremtve meg általa. A rendszeresen alkalmazott ismétlődések nemcsak a meggyőzés szolgálatába állítva hatnak, a bevésést és a rögzítést megkönnyítő s nyomatékossító célzattal kerültek a mű szövetébe, hanem a tagolás és a kiemelés, a lezárás és a felidézés funkcióját betöltve, szervező erejük és szerepük révén a *Mentség* szerkezetének alapvető rendezőelvét is szolgáltatják.

Az ismétlődés-ismétlés hatására a felszín kuszáltsága egy alkotásban „áttekinthetetlen sokfélesége egy mélyebb szinten – szerkezeti szempontból is – áttekinthetővé válik”.⁷

A Tótfalusi-mű általában ismétlődő motívumai, szavai, szókapcsolatai között van néhány meghatározó érvényű, amelyek az átlagosnál többször, feltűnő gyakorisággal szerepelnek, s alaptónusát adják a *Mentség* nyelvezetének. Hogy a legfontosabbakat és legjellemzőbbeket említsem csupán: a *haza haszna* 7-szer, a *nemzet haszna* ugyancsak 7-szer, a *közönséges jó* 19-szer, a *szegény legény* (önmagára vonatkoztatva) 6-szor, az *irigyek-irigység* motívum 10-szer, a *zsiros konc* 4-szer fordul elő, s az öt feddő-dorgáló kortársak 5-ször *cirmolják* gyarlóságai miatt Tótfalusi Kis Miklóst. E szavak, szókapcsolatok gyakori felbukkanása, szövegkörnyezetükkel való együttes felidézése tesz eleget a folytonosság, a rendszerszerűség alapkövetelményének, kelti fel az olvasóban a rendezettség, a megformáltság érzését. De alapvetően mégsem az előbb említettek ismétlődését tartom a legfőbb rendezőelvnek, hanem a dolgozatot címében jelzett két *kulcsszó*: a *devotio* és a *desperatio* különösképpen következetesnek tűnő alkalmazását a szöveg előrehaladásában. Mindenki előtt jól ismert, már-már szállóige-szerű Tótfalusi híressé vált kijelentése a biblia kinyomtatásának tervéről: „Hozzáfogok én, egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotiója többet téssen, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti...”⁸ S ez a *devotio* és oppozíciós párja, a *desperatio*, illetve a kettő viszonya az a szál, amelyre Tótfalusi felfűzi a *Mentség*ben kifejtett gondolatait.

Véleményem szerint e két szó programszerű ismétlése, majd változtatása, illetve az egyik elhagyása alkotja lexikális szinten – együtt a már korábban felsorolt nagy gyakoriságú szavakkal, szintagmákkal – azt a finom vagy mélystruktúrát, nyelvi alapszövetet, amelyre a *Mentség* teljes szövege ráterül. Állításomat arra alapozom, hogy az ismert hatalmas hollandiai elszántságot jelölő *devotio* 16-szor fordul elő a szövegben, mégpedig úgy, hogy körülbelül a szöveg felénél átadja helyét a *hazai* lelkiállapotát oly kifejezően tükröző *desperatió*nak, mely szó, származékaival együtt, 8-szor olvasható a szövegben. S igen jellemzően támasztja alá a tudatos szövegalakítás koncepcióját, hogy míg a hollandiai felbuzdulásról számot adó részben, azaz körülbelül a kötet felezőpontja előtt a 15-ször előforduló *devotió*val szemben a *desperatio* csupán egyszer, mintegy előrevetítésképpen bukkan fel, addig a mű második felé-

ben a desperatio megterheltsége jut erős túlsúlyba, a 8 előfordulástól 7-szer ismétlődik, a mindössze egyszer feltűnő devotióval szemben! S ami különös, de semmiképpen sem lehet véletlen: a két szó találkozik is abban a 17. pontban, ahol az együttes előfordulás után a devotio átadja helyét a desperatiónak.⁹ Szerkezetileg és alkotáslélektanilag egyaránt megkövetelt időpontban megy végbe e helycsere, ugyanis a közvetlen megelőző előfordulásoknál már a devotio alább szállásáról, felére csökkenéséről, lecsendesedéséről vall a szerző. Kompozicionális arányérzéke diktálta úgy, hogy körülbelül a mű felénél állítsa szembe a régebbi múlt és a közelmúlt, az *ott* és az *itt*, s a két ellentétes lelki diszpozíció világát. E módszerrel szerkezetileg is nagyszerűen tudja követni és tükrözni a lelkiállapot-változás folyamatát: az olvasó számára hitelessé és könnyen áttekinthetővé válik Tótfalusi útja a lelki felbuzdulástól a tartalékok felhasználásán és kimerülésén át ezen érzés önmaga ellentétébe fordulásáig. A csökkenés és a növekvés ellentétes irányú tendenciája állítja így szembe a *Mentség* első és második felét.

(A pontosabb és teljesebb képhez hozzátartozik, hogy a *devotio* ellentéteként kétszer az *aversiót* is használja Tótfalusi.)

Összegezve az elmondottakat, úgy vélem tehát, hogy a két kulcsszó ismétlésével, illetve oppozícióba állításával a párhuzamosság, majd az ellentétes párhuzamosság bonyolult összefüggésrendszerében az ismétlődés rendszerszervező tulajdonságára talált rá ösztönösen vagy tudatosan Tótfalusi Kis Miklós.

Hogy mégis inkább a tudatosság mellé teszem a voksomat, arra a *Mentség* különböző szintjein felismerhető, az ismétlődések bonyolult láncolatában realizálódó azonos szervező törekvés ösztökél.

Vizsgáljuk meg tüzetesebben, hol tapasztalható még a tudatosságnak és az ismétlődésnek ilyen jelentékeny összefonódása és szerepe a mű tartalmának és formájának alakításában!

Tótfalusi szándékosan élt azzal a részletező, minden apróságra kiterjeszkedő módszerrel, amit műve olvastán esetleg annyira idegenkedve fogadunk. E módszer kiválasztásánál a barokk egyik központi gondolata, az *elhitetés* problematikája vezette tollát, csakúgy, mint Bethlen Miklósét. „Hogy pedig olyan particularékra, olyan alacsony débdáb dolgokra szállok le, oka ez, hogy in genere, azaz közönségesen hiában kiáltom magamat ártatlannak, hiában igyekezem elhiteni az emberekkel magamat betegnek lenni, ha cikkelyenként meg nem mutogatom, hogy ebben vagy amabban minémű méltatlanságokat követtenek el rajtam.”¹⁰ S ehhez a jellegzetesen barokk gondolati törekvéshez, erős érzelmi tartalomhoz, hatni és meggyőzni akaró szándékhoz adekvát forma a látzólag laza szerkezet. Ennek megfelelően, már a kérdés-felelet struktúra eleve önmagában hordozza az ismétlés szerkezetmeghatározó szerepét. Hatását és következményét – az emlékezetben való erős rögzülést – még fokozza a lexikai, grammatikai, retorikai-stilisztikai ismétlések tömke-

lege. Az irodalomelmélet már korábban felismerte, hogy pszichológiai szempontból is adekvát az ismétlések nagy száma a nagy érzelmi indulatokról tanúskodó művekben, hiszen: „fokozott érzelmi állapotban ismétlésekkel tele nyelven beszélünk” – szögezi le Szegedy-Maszák Mihály, s jelzi, hogy az ismétlések dominanciája az irodalmi művekben alkalmas a befogadó részéről „hirtelen és heves” reakció kiváltására.¹¹

E tételt mindkét aspektusból közelítve is igazolja a Mentség: az egyszerű szóismétléstől a felsoroláson át az ismétlés-nyomatékosítás-visszacsatolás tartalmi és formai összetevőit egyaránt az érzelmi motiváció szolgálatába állítja.

Egyszerű szóismétlésre vezethető vissza az a felerősített-felfokozott személyesség, amely a *Mentségre* oly jellemző. Ez az *én* személyes névmás – néha már feleslegesen túlzó – használatának eredménye, amit még fokoz ragozott, illetve visszaható alakjainak, valamint az egyes szám első személyű birtokos személyragnak rendkívül gyakori alkalmazása. A számtalan példa közül csupán egyet kiragadva: „Édes atyámfiai, hiszen ez a ház csak azért is immunis volna, hogy *én* immunis, azaz eklézsiaházat cseréltem véle. Azt már városi uramék jármokba fogták; ez lévén azért ahelyett, nem tartozom adóval. Másik az, hogy (amint kegyelmetek látja), annyi adót adok *én*, hogy a városon egy utca alig ad annyit: mert ha csak lakni kellene a ház, eltérnék *én* ott könnyen, ahol Istvándi Bálint eltért, de *én* az ország szolgálatja végett készítvén ez épületet, *reám* nézve olyan, mintha a sárba hánynám mindazt, avagy adóba adnám. Mert akár németnek adjam *én*, akár magyaroknak, elég, ha az *én* erszényemből telik ki.”¹² (Kiemelések itt és a következőkben is tőlem, J. J.)

Kudarcának, sikertelenségének bemutatására, az elmulasztott lehetőségek előszámlálására különösen kedvelt és a szövegben gyakorta alkalmazott fogása a feltételes mód kötőszavának halmozása, gondoljunk mindjárt a kezdés hangütésére. „Hát tizedfél esztendeig, amennyit ott töltöttem, mi lehetett *volna*? Legalább öt esztendő alatt, amíg a nyomtatásban foglalatostkodtam, mi lehetett *volna*? Ha pedig ott a házasságra vöttem *volna* magamat, amelyet el nem távoztathattam *volna* semmiképpen, ha mégis tovább ott maradtam *volna*, akkor is kínáltak engemet olyan leánnyal, kivel 60 000, azaz hatvanezer forintot adtak *volna*, mert observálták igen, hogy néha targoncával tolták a pénzt szállásomra.” Lehetetlen, hogy a figyelmes olvasó ne idézze fel magában e kezdősorokat, ha a szövegen előrehaladván hasonló szövegszerveződéssel találkozik, mint például: „Önként is megcselekedtem *volna* *én* azt eddig, és ha bokrosán egyszersmind értek *volna* ennyi tentatiók, soha nem állhattam *volna* tovább, amint hogy kész valék *én* csak tavaly is, és minden bizonynal elkövettem *volna*, hogy renunciáltam *volna* ennek a tisztemnek.”¹³

Hol egyszerű felsorolás, hol halmozás őrzi az ismétlés mozzanatát („...mintha Erdélynek vagy városára, vagy házára, vagy kertjére, vagy

szőlejére, vagy szántóföldjére, vagy ~~privilegizált szőlőjére~~ vagy igéket halmozván: „Én az én csekély ~~tehetségemet~~ ~~erőmet~~ nem arrogálok, nem is arrogáltam, hogy ennyire mehessek. ~~mindazt~~ Istenem segítségével úgy látom s tapasztalom, hogy többre mehettem és mehetek eziránt, mint mások, s még magam is véltem.”¹⁴

Másutt az ismétlés és a mondattani paralellizmus – amely ugyancsak magában foglalja az ismétlés mozzanatát – erősíti egymás hatását: „Mert ha csak két poltura árát dolgoztatok is ezekkel a mi mesterembereinkkel, tíz polturaért fel nem venném, amennyit utánok kell járni; mert *hol* a commendánsnak, *hol* a gubernátornak, *hol* a hadnagynak, *hol* a kapitánynak dolgoznak, *hol* a temetésre vagy sírásásra vannak, *hol* a céhben kell vendégeskednie, *hol* egyéb okkal vetik el az embert, hogy ne mondjam azt ki, hogy többire a mesteremberek igen hazugok szoktanak lenni.”¹⁵

Különösen szemléletesre sikerült spirális szerkezetű ismétlése, ahol a mondszerkezet szintjén ellentétes párhuzamosság már-már *hiperbolá*-ba hajló fokozáshoz társulva *klimax*-ban kiteljesítve erősíti fel egymást: „ilyen hitván vasműves pedig nemcsak Kolozsváratt, hanem egész Erdélyben, nemhogy Erdélyben, de az egész magyar birodalomban, nemhogy ott, de még az egész világon sincsen, mint feljebb megmutogattam.”¹⁶

Az ismétlés egy másik alfajának, az *anafórának* kiváltképpen mestere Tótfalusi, nyomatékosító hatásával igen gyakran él *Mentségében*: „Ha egy forintom jönné is egy árkosból, micsoda ez nékem? Mert azt avagy búzára adnám, búzára nékem sokkal többet kell költenem; avagy borra adnám, borra nékem sokkal többet kell költenem; avagy ruházatra (annyi cseléddel) fordítanám, arra nékem sokkal többet kell költenem; úgy hogy ha a bőrt meg nem limitálják vala, csak lábunkbelire is majd elmegyén vala száz forint esztendőnként; avagy konyhára költeném: arra nékem sokkal többet kell költenem.”¹⁷ Kitűnő érzékkel nem a teljes ismétlés monotonitását, hanem az irodalmi műfajokra jellemző, magasabb rendű, variációs ismétlés esztétikai értékeit választja, hogy aztán befejezésül, mintegy ráütesként megismételje a kezdő félmondatot. Ugyancsak anaforikus ismétléssel él, amikor az egymást követő bekezdéseket kezdi azonos formulával: „Bezzeg nem így szólt tiszteletes Pápai uram....”; „Nem úgy ítélt tiszteletes Pataki uram....”; „Bezzeg nem úgy ítélt Tofeus Mihály püspök....”; „Nem úgy tiszteletes Horti István uram....” Megint másutt: „Én azért azután requirálván magát az ekléziát fáért, nem adának, hanem másuvá igazítanak. Ott kérvén, ott sem adának, hanem másuvá igazítanak. Aholott, kérvén, ott sem adának. Másutt kérvén, ott sem adának. Másutt kérvén, ott sem adának. Mégis másutt kérvén, ott sem adának.”¹⁸ Lehet, hogy van, aki ezen ismétlэшalmazban sutaságot, ügyetlenséget, technikai fogyatékoságot lát. Könnyen cáfolható az ilyen értékelés: Tótfalusi épp arra jött rá, hogy a teljes ismétlés a komikum eszköze tud lenni, s ő épp ezt a keserűen komikus hatást

akarta elérni azzal, hogy a papirosmalom építéséhez legolcsóbb dologért, a fáért, amivel egész Erdély bővelkedett, ennyit kellett házalnia.

Ugyancsak az ismétlés mozzanatát rejtí magában az az ellentétező szembeállítás, amelynek lehetőségeit többször kihasználja Tótfalusi, különösképpen akkor, ha hasonlaltal nyíltan is oppozícióba helyezi a hollandiai és hazai állapotokat: „Mert akármit bízvást sokat nyomtatnak *ott*, mégis mind elkél a feljebb való módon, de *itt*, amit nyomtatunk: száz vagy háromszáz, vagy legfeljebb ötszáz...”; „Mert *ott* curiosusok és könyv- s tudományszeretők az emberek, nem úgy, mint *itt*. Csak egy közönséges embernek is derék bibliotékája van *ott*.

Mert *ott* – nem úgy, mint *itt* – bő a pénz...”¹⁹

Esett már szó röviden a hasonlatban rejtekező ismétlés esztétikai lehetőségeiről. Emellett azonban Tótfalusi igen gyakran és találóan él a metaforikus példázat mint ismétlési alakzat alkalmazásával. Hol bibliai történet, hol ezópusi mese, hol pedig közmondás, közpéllda alakjaihoz hasonlítja magát, s a példázatban, parabolában minőségileg magasabb fokon, meggyőzőbb érvénnyel ismétli meg önmaga esetét. Ő is érvel a korban oly szokásos Jób példájával, s hivatkozik más bibliai történetekre is. Szemléletesek azonban ilyen példái: „Egykor egy ember mondja a szomszédjának: Szomszéd, miért pusztítád el a jó szőlőt?

Mondja ama reá: Én nemhogy elpusztítottam volna, sőt három esztendeje is vagyon, hogy feléje sem voltam.

Mondja amaz: Szinte azzal pusztítottad el, hogy feléje sem mentél.”²⁰

Vagy: „Mert nem szégyenlem, megvallom, magamat úgy lenni, mint amely egér a cseberbe esik. Elsőben jól úszkál, de lassan-lassan elbágyad, végre ellankad, és a vízbe hal. Vagy amint a magas toronyból leezett ember, minél közelebb jó a földhöz, annál közelebb van az ő romlásához.”²¹ Vagy: „Mely csak olyan, mint mikor egy nemesember mindent praescribál gondviselőjének, azonban a vízen általkelvén, ki talál esni a hajóból. A gondviselő azt látván, nemhogy az urán kapdosna, hanem a kebeléből előrántván a dispositiót, abban keresi, ha benne van-e az, hogy ha a vízbe esik az ura, ki kell-e húzni. Azonban odahal az ura.”²² De hasonlóan meggyőző a példázata arról a szőlősgazdáról, aki Hollandiában akarná a szőlőművelést meghonosítani, vagy az analógia a bolyókás és kényes betegről, aki a rosszízű orvosság miatt az orvost szidja és pöki.

A nyomaték kedvéért, az okfejtés plasztikusabbá tételéért, és a visszautalás-felidézés funkciója miatt többnyire még a különféle közmondásokat, stílusélénkítő metaforákat, bibliai eredetű szentenciákat is megismétli. Nem ritka jelenség, hogy a *Mentség* elején használt kép teljességében vagy variánsában újra feltűnik a mű második részében is. A legfontosabbak közül néhányat érdemes felidézni:

„A tollamat kitepték, hogy jobban repülhessek, és azért cirmolnak, hogy csak ballagok a földön.” – Fájdalmas ironiája később ekként tér

vissza: „Nem egyebet töttenek tehát, hanem a lollapát: te cselekedj a dolog jobban repülhessek.”²³ A „sütve tészik alám a makkot”-ra az „őnték alám a forró” utal vissza.²⁴ Minimális változtatással bukkan fel újra a „ha övig ér is a szakálluk”, amikor csak a többes birtokos váit egyesre.²⁵ Egymáshoz közel kerül elő kétszer is a „Quod tu miraris, ridiculum est aliis.”²⁶ Hasonlóan nem a felidézés, hanem a megerősítés a szándéka, amikor a „Varia sunt dona” bibliai locus erejével érvel és szólít fel kétszer is, röviddel egymás után: „A szem nem fül, a kéz nem láb, etc. Ha azért irégykedik a kéz a lábra, és azért, hogy az alatt a földön jár, alávalónak tartja, avagy rendesen argumentál-é;” Néhány lappal odébb felel meg költői kérdésére: „Non omnia possumus omnes. Varia sunt dona. Tudják jól őkegyelmek. Ezt azért előttök viselvén, quanto melius erat a szeretet által egymást segítővén, ezt mondani: Te szem vagy, te fül vagy, te száj, te kéz etc.” – jelöli ki mindenki helyét a társadalmi munkamegosztásban.²⁷

E rendkívül fontos szövegbelső ismétlések, motivikus kapcsolat-teremtések – amelyekben a *Mentség* nem szűkölködik – pedig már a tudatosan szerkesztett irodalmi szöveg velejárói.

Tótfalusi maga is tudatában van ismétléseinek, munkája során több esetben él a „feljebb mondtam” formulával, ami nyílt utalás egy korábbi állítás korántsem véletlenszerű, hanem szándékos szelekciót jelző felidézésének alkotási mechanizmusára.

Végezetül néhány művön kívüli momentumra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek ugyancsak arról tanúskodnak, hogy Tótfalusi *Mentsége* alaposabban szerkesztett, tudatosabban felépített, kiérleltebb alkotás, mint azt eddig véltük.

Már önmagában az a tény, hogy a *Mentség* számos mozzanata, visszavisszatérő állítása, Tótfalusi gondolatvilágának több fontos eleme előkerül az *Apológia bibliorumban*, vagy a zsoltárokhoz, vagy más művekhez készített előszavaiban, arra utal, hogy volt a *Mentségnek* előképe, sőt, az *Apológia* kérdés-feleletre alapozott szerkezete formai előzménye is a *Mentségnek*. A *Mentség* hosszú időn át érlelődött, nem egyszerre pattant ki Tótfalusi fejéből – olyan meghatározó nyelvi elemeinek, mint a *devotio*, a *szegény legény*, vagy a *nemzet közönséges javára* folytatott tevékenység és még számos egyéb tartalmi vonatkozásnak, érvelési technikának előzménye lelhető fel a Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihályhoz intézett 1684. augusztus 15-i levél szövegében.²⁸

Véleményem szerint még az indulati túlfűtöttség, az erős önfeltárási és kommunikációs vágy sem tudta kioltani azt a rendkívüli forma- és arányérzéket, amely Tótfalusi minden nyomdászati termékére, a betűtől a kész könyvig, a címlaptól a díszig, a hiányos kéziratok korrekciójáig terjed. Ehhez társul még a *Mentségben* is többször említett magas fokú retorikai képzettség, mely automatizmussá válva meghatározza a *Mentség* felépítését, szerkezeti alkotóelemeit és arányait. A *Mentség* struktúrájában

a felsorolt alkotóelem-ismétlések mellett még hasonlóan fontos meghatározó szerep jut a viszonyok ismétlődésének, újratermelődésének, állandósulásának is. Az egyén és a világ viszonya a műben mindig a támadott és a védekező relációjában mutatkozik meg, a szubjektív igazságtalanságra – kérdés – mindig a szubjektív igazság – felelet – válaszol. E viszony ismétlődésének van a szerkezet összes többi ismétlődése is alárendelve.

Úgy vélem tehát, hogy a szakirodalom által helyesen megállapított hangulati, tárgyi egység nemhogy „feledtetni az olvasóval a szerkezet hiányait”,²⁹ hanem éppen a szövegszerveződés minden szintjén megvalósuló ismétlődésrendszer hordozza és teremti meg ezt az egységet, s idézi fel az olvasóban érzetét.

Természetesen, vizsgálódásom alapja, az ismétlődés mint rendszer-szervező elem csak egy, noha a legfontosabb és legáltalánosabb törvényszerűség a művészi alkotás folyamatában, de remélem, hogy e szempont érvényesítésével sikerült közelebb jutni a *Mentség* szerkezetének megismeréséhez, s adalékokat szolgáltatni e szerkezet valamikori teljesebb feltárásához.

JEGYZETEK

- 1 *Magyar emlékirók 16–18. század*, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek BITSKEY István munkája, Bp., 1982, 928.
- 2 *Erdélyi féműks*, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége, bev. tan. és magyarázó jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974, 78–79.
- 3 *A magyar irodalom története*, II, *A magyar irodalom története 1660-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 253. (A fejezet TÁRNAI Andor és VARGA Imre munkája.)
- 4 MISZTÓTFALUSI KIS Miklósnak *maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége*, sajtó alá rend. és magyarázta BÁN Imre, a bevezetőt írta KLANICZAY Tibor, Bp., 1952, 20–21.
- 5 TOLNAI Gábor, *Tótfalusi Kis Miklós*, Kutatásának és értékelésének kérdéséhez. In: *Uő, Fejedelmi Erdély*, Bp., 1984, 164.
- 6 *Erdélyi féműks*. 176., 279. (A továbbiakban a *Mentség*-idézetek lapszámai e kiadásra vonatkoznak.)
- 7 VERES András, *Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai*, in: *Ismétlődés a művészetben*, szerk. HORVÁTH Iván és VERES András, Bp., 1980, 37.
- 8 *Erdélyi féműks*, 165.
- 9 *Uo.*, 224.
- 10 *Uo.*, 182.
- 11 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*, in: *Ismétlődés a művészetben*, 82–83.
- 12 *Erdélyi féműks*, 178.
- 13 *Uo.*, 164–165, illetve 225.
- 14 *Uo.*, 201, illetve 167.

- 15 *Uo.*, 207.
- 16 *Uo.*, 274.
- 17 *Uo.*, 217.
- 18 *Uo.*, 251, illette 26⁷–268
- 19 *Uo.*, 264.
- 20 *Uo.*, 275.
- 21 *Uo.*, 263.
- 22 *Uo.*, 230.
- 23 *Uo.*, 214, illette 262.
- 24 *Uo.*, 172, illette 185.
- 25 *Uo.*, 200, illette 256.
- 26 *Uo.*, 237, illette 240.
- 27 *Uo.*, 274, illette 280.
- 28 *Uo.*, 299–315.
- 29 *Uo.*, 79.

A MAGYAR PEREGRINUSOK EURÓPA-KÉPE

*Ó, kedves Bölcsesség! Te érted szokott menni
Sok messze országban, ki tudós akar lenni,
Te érted bujdosik sok jámbor ember fia,
Hogy egykor lehessen hazának tanítója...*

(Graff Gáspár)

Napjainkban, amikor újra keressük helyünket Európában, újra felfedezzük és újraértékeljük az európai kultúrához fűződő kapcsolatainkat – jogosan hangoztatva, hogy sohasem szakadtunk ki a kontinens szelleméből és testéből –, nem mulaszthatjuk el a kérdést történetiségébe ágyazottan vizsgálni. Akkor látjuk igazán, hogy ha nyíltan meg nem is fogalmazott, de évszázadokkal ezelőtt felmerült kérdés-komplexummal állunk szemben, s ha netán némi aktualizálás óhatatlanul kicseng az itt következő sorokból, annak nem a szerzői szándék, hanem vargabetűs történelmi-társadalmi fejlődésünk az oka.

Európa és Magyarország – Magyarország és Európa a 16–18. században. Elképzelhetetlen a problémakör elemzése a peregrináció intézménye és a bujdosó deákok tudatformáló szerepének feltárása nélkül.

E viszonyról ma sem fogalmazhatunk pontosabban, mint Tónk Sándor tette a majd másfél évtizeddel korábban készült kitűnő monográfiájában: „Kialakult az egyetemjárás, a peregrinatio academica gyakorlata, és ennek köszönhetjük, hogy szellemi életünk legjobbjai az elmúlt századokban mindig megteremthették a kapcsolatot a nyugat-európai műveltség és tudományosság képviselőivel, megismerhették eredményeiket, tanúi és cselekvő részesei lehettek a különböző korok nagy szellemi mozgalmainak, hazatértük után pedig a szülőföld és a nagyvilág közti kapcsolat életben tartóivá, ápolóivá válhattak. A középkori peregrinusok ismert és névtelen százai egyengették az utat a hazai humanizmus és reformáció, a felvilágosodás és romantika megannyi ismert alkotó értelmiségijének külföldjárása előtt is.”

Debreceni Ember Pál szavaival szólva peregrinusaink évszázadokon át úgy térhettek haza európai körútjukról, tudással és tapasztalással teltén, mint Iászhon Kolkhiszból az aranygyapjúval. Mert a gyér számú kereskedő és diplomata mellett tömegesen ők voltak azok, akik vásárolt vagy írt könyveik, disszertációik, megélt tapasztalataik révén fejükben és tarsolyukban hazahozták Európát, kialakították és ránk hagyományozták azt az Európa-képet, amelyet a korabeli magyar társadalom értelmiségije: tanárai, jogásza, lelkészei és orvosai közvetítésével elsajátított.

Egy szellemiség recepciója ment végbe így és ekkor, mely szellemiség a magyarországi és erdélyi értelmiség színe-javában máig visszhangzóan jelezte a vágyott ideál itthoni megvalósításának igényét. A haladás, a társadalmi-kulturális-gazdasági fejlődés letéteményesét kell látnunk gesztusukban: az Európához való felzárkózás maguk elé állított céljában és követelményében.

A legtöbb diák szívesen vállalkozott volna a kockázatokkal, veszélyekkel terhes útra, a titokzatos, idegen világ megismerésére, bár az aggódó anyák többnyire maguk körül szerették volna látni fiaikat. Nádasdy Ferenc is az anyai szándék ellenére vágott neki az ismeretlennek. Jóllehet anyja egy levélben kifejtette aggályait, mondván: „mi jót tanulhatna a hazára nézve oly országokban, melyekben még a köntös sem egy a magyarral.” A tanulók azonban már az iskolából magukkal hozták azt a vélekedést, amit Boér Márton írt verses útibeszámolója elé: „Az elmének köszörűköve a sok országokban, sok nemzetek között való látás, hallás, és az bátorságnak szerző oka... az okos peregrinusnak pedig az országoknak minéműségek, erősségekre és azokban való külön-külön nemzeteknek habitusokra, szokásokra és törvényekre igen szükség vigyázni...” – foglalja össze Boér a bujdosók legfőbb tennivalóit –, amely nyomán a már többször is említett Európa-kép kialakulhatott.

Milyen is volt vajon a 16–18. századi külföldjáró diákok Európa-image-e, mit továbbítottak kor- és honfitársaiknak? A kérdés megválaszolója nem csupán a vizsgált időszak tágassága, hanem a megidézett peregrinusok műveltségbeli, tudásbeli színvonalkülönbségei miatt is bonyolult feladat. Ám mégis megkísérelhető, mert látásmódjukban, értékeléseikben tendenciaszerűen érvényesülő azonosságokra lelhetünk.

Már rögtön az első ilyen határozottan kirajzolódó törvényszerűség összeköti az időben távol élő peregrinusainkat. Az, tudniillik, hogy a korabeli Európa-képüket, a megfigyelés és a befogadás módozatait is Európa határozta meg elméletileg. Legfontosabb útleírásaink, útinaplóink, peregrinációs beszámolóink tartalmát és szerkezetét, a leírás módszerét egyaránt azok az utazási elméletek, utazástanok szabályozták, amelyek a 16. század harmadik harmadától kontinens-szerte népszerűek voltak. Nem kisebb nevek, mint Guglielmo Grataroli, Hilarius Pyrckmair és Hieronimus Turler a *De arte peregrinandi*-val, Justus Lipsius a híres peregrinációs episztolájával, Nicolaus Reusner az ugyancsak közkedvelt antológiájával. Őket visszhangozza-alkalmazza-honosítja orációjában Forgách Mihály, utazási útmutatóival Johann Heinrich Alsted és David Frölich. Peregrinációs dokumentumaink közvetlenül vagy közvetve bár, de az ő elvi – s az utazási instrukciók, intelmek kevésbé elméleti, viszont jelentős tapasztalati anyagot magukba foglaló – útmutatásaik nyomán jöttek létre.

Választott korszakunk diákjainak jól körülhatárolt Európa-fogalma volt. Az ő Európájuk keleten és délen valahol Erdély határainál ért

véget. Peregrinusok – egyetemek híján – ebbe az irányba nem indultak, egyéb utazóink pedig mind a Balkán, mind a török-tatár fennhatóságú vidék, mind Oroszország szellemi, morális és gazdasági állapotáról, civilizációs viszonyairól egyaránt lesújtó képet rajzoltak. (Gondoljunk többek közt Georg Tectander beszámolójára.) Északon a Balti-tenger – az Óceánus – volt a határ: Dániába és Svédországba az egy Bethlen Mihály kivételével szinte senki sem jutott el. Germánia és Németalföld vitték ekkor már el a pálmát mint az átrendeződött Európa központjai. (Germánia dicshimnuszát lásd Frölichnél és a rá rezonáló Szenci Molnárnál vagy Szepesi Csombornál.) Az északnyugati protestáns egyetemek után Anglia következett a sorban, majd Franciaország, s végül Itália. Ez utóbbi ekkorra már az új polgári értékeket magasabb szinten megvalósító, említett protestáns országok mögé szorult. Oktatási központból – ahová már csupán néhány katolikus főúr és papjelölt tartott – szabad-téri múzeummá degradálódott: csupán mint építészeti, művészeti emlékek őrizője, ritka látnivalók, ókori raritások gyűjtőhelye, vagy mint az Antikrisztus, a pápa lakóhelye, vallási centrum érdekes csupán.

A fentiek természetes következményei annak a változásnak, amely a 16. század során Európában végbement. De e változás sorsdöntő hatással volt Magyarország fejlődésére. Szekfü Gyulával szólva: „Magyarország és Nyugat egysége, felbonthatatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szemmel látható, külsőleg, a felszínen is érzékelhető, mint éppen ebben a században... A magyarság ismét átélte a nyugatnak egyik leghatalmasabb szellemi áramlatát, melyből új kultúrák, új államok és új életformák voltak születendők, keleti szomszédai pedig úgy a kiindulóponttól, mint annak következményeivel szemben örök idegenül állottak. A vallási mozgalom tehát újra megbizonyítaná, hogy Magyarország Európának tartománya...”

Fontos azonban megjegyezni – s későbbi mondandónk magva is ez egyben –: a protestáns országok nem csupán a hitsors-közösség és az azzal járó, abból fakadó előnyök miatt váltak rendkívül jelentőssé a modellképzés során, hanem azért is, mert a bujdosó diákok itt látták-tapasztalták azokat az új társadalmi-emberi vonásokat, új polgári értékeket, amelyek a gyors fejlődésnek indult iparosodás, a virágzó kereskedelem, a tőkemozgás, valamint a fejlett természettudományok révén évszázadokra gazdasági fölényt biztosítottak ezen országok számára. E polgári fejlődésben jóval előttünk járó társadalmi berendezkedés, gazdasági-tudományos-technikai eredmények és újítások határozták meg mindennapi életüket. Új világmodellel ismerkedhettek meg, mely nemcsak a társadalom szerveződésében jelentkezett, hanem a kitágult horizontban is, beleértve az Újvilágot, illetve minden hozadékukkal a gyarmatokat.

Felkeltett érdeklődésük mögött a szinte még érintetlen feudalizmusból jött ember csodálkozik rá egy nyitottabb rendszer, a fejlődésnek

indult kapitalizmus alaptörvényeire. Természetes, hogy azonnal, hogy azokat átlántálják hazájuk felvirágoztatására. Úgy tudták Európának e számukra jelentős másságai, különbségei és különbségét megmutatni, hogy az ott tapasztaltakat eklektikusan állították hazai megfigyeléseikkel.

Már Szepsi Csombor Márton felfigyelt az északi kikötővárosok kereskedelmének polgár- és országgyarapító hatására. Nyomában, de tőle függetlenül is több peregrinusunk ebben látta az egyik legfőbb eltérést az európai és a magyar mentalitás között. Bethlen Miklóst kezdetben még lenézték kortársai az ereiben csorgadozó kalmárvér miatt, majd óvatosan követni kezdték... Ő azonban messzebbre tekintett az egyszerű adás-vételnél: külföldjárása közben szerzett tapasztalatai alapján, nyugati társulások mintájára a világkereskedelemben szerette volna bekapcsolni Erdélyt. A peregrinációban őt követő öccsétől, Páltól el is várta, hogy megírja neki a „Galliaba levő Indiai Tarsasagnak minden circumstantiáit”, s a kapott beszámolón felbuzdulva később maga is tárgyalt az Erdélybe elvetődött angliai kereskedőkkel hazája lehetőségeiről. Próbálkozásai – éppen azért, mert korszerűek voltak – ekkor még zátonyra futottak a kortársak érdektelenségének fővenyén, s ezért a 18. század második évtizedében is e törekvésekkel egybehangzóan kell ítéletet mondania ifjabb Pápai Páriz Ferencnek: „...az erdélyi commercium csak a Marosig és Küküllőig, ritkán a Dunáig és Havasokig szolgál, annál inkább ilyen messze nem extendálódik. Históriából sem olvassuk, hogy valaha a magyar a commerciumért fáradott s hadakozott volna, mint más nemzetek, kik most is gazdagon floreálnak, mert mindenféle nagy commerciumok.”

A feltörekvő polgárság anyagi jólétének egy másik alappillére is igyekeztek egyetemjáró diákjaink felhívni az otthon maradottak figyelmét: ez pedig az ipar, a kézművesség, s a szorgalmas mesteremberek szerepe és helye a társadalomban, valamint azok megbecsülése. Amíg Hollandiában talicskával tolták az Olaszországtól Georgiáig elhíresült Tótfalusi szállására a pénzt, addig Erdélyben csak „hitvány vasmíves vagy rézmíves” volt a neve, s alig becsülték többre az Európa-hírű tipográfust a foltozó vargánál. Pedig ő is, mások is – az Európát jártak – világosan látták az ipari fejlődés óriási lehetőségeit és pozitív hatását egy olyan országban, ahol egy kétarasznyi drótot is jobb volt Bécsből beszerezni, mert „e munkához ezek nem szoktanak, minthogy soha sem volt ezen a földön efféle”. Ezért biztathatta az elhíresedett betűmetszőt Bethlen Miklós e sokat idézett szavakkal: „Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna [hordó] aranyunk lesz”. S ugyancsak evégett írhatta Teleki Mihálynak Hollandiából maga Tótfalusi is: „Sőt ha a politicusoknál a consiliis volnék, más egyéb mesterembereknek is innét hazánkba való szállíttatását is javallanám. Merő félistenek ezek

a mesterségekben a miéinkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű Kolozsvárról származott itt való lakos, ki így beszél, hogy ha ő egy-néhány derék mesteremberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nékik, azt cselekednék, hogy ha most az erdélyi fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendő múlva, azaz két annyi, mint most esztendőnként.”

E törekvésekkel szemben az erdélyiek azt „lobbantották” a nyomdász-mester szemére, hogy „belgiumi accuratiót álmodozók ebben a hazában, holott ennek jobb csak úgy maradni, mint eddig volt; amivel – úgy mond – a mi atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk”.

E már Apáczaitól ostorozott, de később még sokat kárhozottatott szemléletmódban gyökerezik a másik sajátos jellemvonás, a tudatlanságban, a „barbaries”-ben hevertető tunyaság, a kultúra és a könyv iránti érdektelenség, ami Tótfalusi szerint ugyancsak elválaszt bennünket Európa más, „szébbkeblű” nemzeteitől. „Mert ott curiosusok és könyv- s tudományszeretők az emberek, nem úgy, mint itt. Csak egy közönséges embernek is derék bibliotékája vágyott ott. Mert ott – nem úgy, mint itt – bő a pénz, és így kevésnek tartja afféléért valaki pénzt adni. Csak azért is, hogy tékájában légyen, kapnak holmi novitáson.”

Az eddigiekből is kitűnhetett már, hogy akadémia-járóink – akik egyébként a saját bőrükön és gyomrukon tapasztalták meg a pénztelenség következményeit – milyen jól látták a pénz, a pénzforgalom megnövekedett szerepét a korai kapitalizmus európai mindennapjainak kormányzásában. Hazai viszonyaink közül kiszakadva, ahol a fizikai pénzhány miatt számos más módon is hozzájuthattak az anyagi javakhoz, fájón tudatosult bennük, hogy ott a legfőbb érték a pénz; az élet akörül forog, és az mozgatja a világot, háttérbe szorítván a paternális érzelmeket. Teleki Pál arról tudósította levelében anyját, Vér Juditot, hogy a tandíjat szigorúan kikövetelték tőle Frankfurtban, „aval tartozom, ajándékon itt nem tanitnak, mindennek szabott ára vagyon”. Ugyanakkor ez idő tájt Tótfalusi Kis Miklós a hazai viszonyok jellemzéseként arról panaszkodik, hogy komoly veszteség érte, mert: „Limitáltam példának okáért a közönséges Zsoltárt hetvenöt pénzre, keveset adhattam pedig úgy el, mert ez nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgyhogy, ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné”.

A magyar nemesi felfogás 1670-ben, de később is morális értékekre téve a hangsúlyt, elutasította magától a haszonelvűségen alapuló élet-eszményt, amivel peregrinusaink napról napra szembesültek. Vitnyédy István megvetéssel szólt – egyfajta nemzetkarakterológiába sűrítvén vélekedését – a hollandokról, „kik előtt semmi tekinteti nincsen az böcsületnek, hanem az haszonnak... a magyarnál a becsület elébb mosdik a kereskedő vargák excellentiai hasznánál”.

A külföldet is megjárt, Zrínyi köreiből mozgó soproni ügyvéd, Vitnyédy véleménye egyúttal azt is jelzi, hogy a peregrinációs irodalom közkedvelt és gyakori eleme és jellegzetessége, a tudományosnak szánt nemzetkarakterológia mellett spontán, egyéni népjellemzés is kialakult, s nagyban formálta Európa-képünket. Bizonyára sokunk fülében ott cseng még a – talán Wittenbergben is megfordult – Magyar Istvánnak Bartholomaeus Georgievitz közvetítette negatív, mert bűnökre összpontosító nemzetkarakterológiája: „háborog az magyar; az spanyol latorcodik; eszik, iszik, tobzódik az német; az cseh hortyog az jólakásban, ásít puhasága miatt az kevélységtől megrészegült lengyel: az olasz bujálkodik, az ballon paráználkodik: fertelmeskedik az francúz, az galus virágéneket fú: tobzódik az anglus, az skótus torkoskodik; enyeleg az tót, árulkodik az horvát, és csak keveset találsz, ki magát igaz keresztényül viselné.”

E topikus jellemzés ekkor új, tapasztalati úton szerzett elemekkel bővül. Szepsi Csombor Márton a felkeresett országok népét még a tudós szakirodalom és az egyéni élmény ötvözete alapján jellemezte, a kései peregrinusok már inkább az utóbbi alapján közvetítették népismereti konklúzióikat. „Soha bizony nem hittem volna, hogy ezek a belgák oly hideg emberek légyenek, de most magunkon tapasztaljuk. Germánia szegényebb, mégis jobb szívvel látja az embert” – panaszkodik ifjú Pápai Páriz Ferenc, összhangban egy másik, ugyancsak Hágából írt levelével: „a Belgák durvaságának régen hallottam hírét, de most magamon experiálok, kik légyenek”. Mintha vitatkozna vele Bethlen Mihály, aki „Bestiákat superáló inhumanitás”-nak tartja, hogy egy német asszony saját lányától ugyanúgy pénzt vár el a kosztért-kvartélyért, mint a vándorló diákoktól. E kedvezőtlen benyomások részint tapasztalati úton igazolták vissza Vitnyédy háborgását a pénzcentrikus hollandokról, részint előrevetítik Teleki József megfigyeléseit a hollandusok – némi eufemizmusmal szólva – polgári individualizmusáról, másként önzéséről: a tengeri betegség miatt koplaló utazó szeme kopogott az éhségtől, miközben „Egynéhány hollandus pedig jóízűen ett előttem valami lapos száraz halat, de egyik sem kínált. Tapasztaltam még ugyanakkor a köz hollandusnak meddig ér az embersége.” (Tudniillik az a hajón nem engedte át a szemmel láthatóan beteg külföldinek a saját – a hajó dőlése miatt alkalmasabb – ülőhelyét.) Később aztán Teleki készséggel elismerte jótulajdonságukat is, hogy bennük a kegyesség nagyobb, mint más nációban. Érdekes viszont, hogy a hajdani, katonai erényekkel büszkélkedő, bátor szívű hollandokkal szembeállította saját korát, akik „a kereskedés miatt egészen ellágyultak”.

Különösképpen fontos, s máig figyelmeztető érvényű kell hogy legyen, amit Teleki az angol tudományosságról, és azzal összefüggésben a kormányzási formáról, a demokratikus polgárjogokról mond: „...mert csak meg kell azt az anglusoknak adni, hogy az ő könyveikben több

tudomány és értelem vagyon, mint akármely más nemzet könyveiben; akármely részére adja magát az anglus a tudományoknak, igen többre viszi másoknál. De mitől van az, az a kérdés. Én itt azt sokkal nem vizsgálom, csak azt mondom, hogy kétségtől a sokat télesen hozzá, hogy a nép gazdag. Amely nép gazdag, aköz több találkozik olyan, akit a mindennapi kenyér keresésének kedvetlen gondja nem rongálván, ideje van s kedve is, hogy a tudományokról gondolkodjon; ahol többen vannak a tudományon kapók, ott nem csuda, ha többen vannak azok is, akik tudnak, s többet tudnak másoknál. Amely nép szegény, hamar tanulatlanná is lesz. Nem éppen oly szükségtelen azért, hogy a népnek sok pénze legyen, mint első tekintettel tetszenék. Ezenkívül az angliai gubernálásnak formája is kedvez a tudományoknak. Minden ember azt gondolja s mondja, amit akar; másutt még tudni sem szabad mindent, nem-hogy mondani.”

Peregrinusaink általában az elragadtatás, a csodálat hangján írtak a nagyhírű, nevezetes tudósokkal ékeskedő akadémiákról, az építészeti és művészeti emlékekben gazdag városokról, a pompás fejedelmi udvarokról és udvari életéről. Kunstkammerekről, kéziratokban bővelkedő könyvtárakról, ceigházak fegyvercsodáiról, raritásgyűjtemények csodabogarairól. Nem hallgatták el azonban kritikai észrevételeiket sem. Kornis György a páduai életformát kárhoztatva írta: „Egyébképpen is énnekem nem igen tetszik sem az deákoknak moresi, civiseknek rendtartása, sem pedig lakóhelyök; de főképpen ilyen hideg üdőben, hideg ebédlő házak és hideg, fagyos étekkel való tartások.” Krizbai D. Mihálynak a „német szagú étel” feküdt meg a gyomrát, Szatmári Paksi Pál a franekeri koplalást viselte igen nehezen: „Felette gazul élünk” – írván.

Sokan felfigyeltek a tisztos polgári életformával járó tisztaságra, rendre, a városi utcák és a kertek rendezettségére. Sennyey László ízlését azonban bántották a pompás itáliai paloták melletti vakolatlan házak, s legfőként pedig az, hogy: „Az utcák piszkosak, a házak emberi ürüléktől bűzlenek, ugyanúgy még a templomok is, meg az előcsarnokaik. Így elmondható, hogy a piszok felülmúlja az épületek szépségét.”

Ritka öntudat kellett ahhoz, hogy – mint Szatmári Paksi Pál tette – a diákok az oktatás színvonalát, minőségét bírálják. „A mi akadémiánkban sok fogyatékoság vagyon. In mathematicis megcsalt reménységem a professor felől, sokan dicsérték előttem, most már látom, hogy ez az arany sárgállik ugyan, de a mértéket meg nem üti.”

E kritikai észrevételek ha elvélve hangot kaptak is, a kifinomult esztétikai ízlés és értéktudat olyan magas fokára azonban vizsgált korszakunkban egyetlen peregrinus sem jutott, mint Teleki József, akinek élvezetes stílusú útinaplója gazdag tárháza az épületekről, színházi előadásokról, divatról és életvitelről, szellemi képességekről és produkciókról tett elmarasztaló, ironikusan szókimondó ítéleteknek.

Az eddig említetteken kívül a peregrináció egyéb mozzanatai is hozzájárultak a hazai Európa-kép formáláshoz. Nemritkán éppen az otthon maradtak kíváncsainak, szorgalmazásának téve eleget. A hazaiak informálása végett tartalmaztak a peregrinációs levelek annyi hírt, pletykát, álhírt vagy rémhírt, tudósítván a honiakat a királyok családi életétől a békekötések paragrafusain át a természeti csapásokig, vagy éppen a természetfölötti, megmagyarázhatatlan jelenségekig, csodákig. Teleki Sándor, a legtöbb enyedi diák útra bocsátója maga is elvárta klienseitől a novelák, a korabeli újságok híreinek hazajuttatását éppúgy, mint az európai mintára kiépítendő kertjéhez a virágmagvak vagy híres kertek leírásának megküldését. Ugyancsak fontos hazai érdekek miatt lesték el a tanulók a lakírozás, vagy a nádméz- és a spanyolviasz-készítés fortélyait.

Az Európa-kép kimunkálásához járultak hozzá kért könyvek beszerzésével és hazaküldésével ugyanúgy, mint amikor Enyedi István professzor érdeklődését igyekeztek az európai olvasási divatról kielégíteni: „Ne sajnállya Kglmetek meg írni, micsoda szép Authorok prestálnak az ott való Bibliopoliumban, Historici, Politici, Critici, Philologi, Poetae, Oratores?”

Ilyen és ehhez hasonló apró adalékokból, utalásokból kell tehát összeraknunk azt a mozaikot, amelyet 16–18. századi peregrinusaink beszámolóik által Európáról, annak lényegéről önmagukban és az itthoniakban igyekeztek létrehozni. Nem összefüggő kép, vannak még fehér foltjai bőven, de talán a kontúrok és egy-két fontosabb vonal jól kirajzolódik: a kapitalista nyugat főbb értékeinek lenyomatai azok.

Az eddigiekből következően hadd utaljak végezetül egy állandóan felfelbukkanó kérdésre. Nevezetesen arra a sokat emlegetett fáziskésésre, amellyel, közmegegyezés szerint, Magyarország az európai tudományosságot, szellemi életet követte.

16–18. századi intellektuális viszonyaink és kapcsolataink, szellemi múltunk alaposabb megismeréséhez éppen a peregrinációs dokumentumok vihetnek közelebb. Belőlük – számomra legalábbis – az a tanulság kínálkozik, hogy peregrinusaink révén e századok során – szinte azok keletkezésével egyidejűleg – sikerült bekapcsolódni Európa legfrissebb szellemi áramlataiba, eljutni a kor kiemelkedő tudósaihoz, elsajátítani és hazaközvetíteni a legújabb eszmerendszereket, vagy éppen fizikai kísérleteket. Ebben – jó néhány európai nemzetet is megelőzve – lépést tudtunk tartani Európával.

A fáziskésés – mert azért az vitathatatlan – a befogadó közeg társadalmi viszonyainak, gazdasági-kulturális feltételeinek, körülményeinek fejletlenségével magyarázható, aminek egyik legfőbb oka, Apáczaival szólva – és itt a kört bezárva, visszajutunk kiindulási pontunkhoz –: „a magyar iskolák nemléte.”

Mert – kérdezi – miért van mind az egyházi, mind az állami, mind a magánéletben annyi visszasság, igazságtalanság, méltatlanság, rosszul

intézett magán- és közügy? Mindez abból ered, hogy „nincs nekünk, magyaroknak egyetlen akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az *erkölcs*tant, mely megfékezi a bűnösöket; az *ökonómiát*, mely igazítja a családok életét; az *orvostudományt*, mely megőrzi az egészséget; a *matematikát*, mely városokat, utcákat, palotákat és tornyokat emel; végül a *filozófiát*, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek.”

Az enciklopédiaszerző, maga is kijárván ezen iskolákat, tudván tudta, hogy Európához csak ezen az úton lehet közeledni.

IRODALOM

- APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, előszó, vál., jegyz. SZIGETI József. Bukarest, 1975.
- BETHLEN Mihály *Útinaplója (1691–1695)*, sajtó alá rend. és utószó JANKOVICS József, Bp., 1981.
- BETHLEN Miklós *Levelei*, I–II, összegyűjt., sajtó alá rend., bev. tan. és tárgyi jegyzetek JANKOVICS József, Bp., 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6/1–2).
- BIRNBAUM, Marianna D., *Humanists in a Shattered World, Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Columbus, 1986.
- Erdélyi féniks, *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. és jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974.
- GABRIEL, Astrik L., *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Frankfurt am Main, 1986.
- GÖMÖRI, George, *Hungarian Students and Visitors in 16–17th Century England*, Hungarian Studies, 1985, 1, 31–50.
- KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *művei*, szöveggond. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980.
- KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, Szeged, 1969 (Irodalomtörténeti dolgozatok, 54).
- KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*, Szeged, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae, 10).
- KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában; Egyetem és politika a magyar középkorban; Értelmiség egyetem nélküli országban*, in Uő, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 9–31, 67–76, 77–85.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-reneszánsz utazási irodalom*, in Uő, *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 72–79.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Bp., 1988.
- Kovács Sándor Iván, *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti dolgozatok, 73).
- Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveget gond., jegyz. MONOK István, Bp., 1990.
- PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671*, I–II, Bp., 1876.
- Peregrinuslevelek 1711–1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándorhoz*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980.

- Régi magyar költők tára* XVII/9, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1977.
- SZALÁRDI János *Síralmas magyar krónikája*, sajtó alá rend., bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980.
- SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, III, Bp., 1935, 228.
- SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica Varietas*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1979 (*Régi Magyar Próza Emlékei*, 1).
- A táguló világ magyarországi hírmondói, XVI–XVIII. század*, vál., bev. és jegyz. WACZULIK Margit, Bp., 1984.
- TELEKI Pál *külföldi tanulmányútja, Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (*Fontes rerum scholasticarum*, 13).
- TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, 1979.
- Utazások a régi Európában, Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, vál., előszó és jegyz. BINDER Pál, Bukarest, 1976.
- VARGA Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, Bp., 1976.